

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію
Черкаса Бориса Володимировича
„Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.:
суспільно-політичний та економічний розвиток”,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю: 07.00.02 — Всесвітня історія

Представлена до захисту дисертаційна робота фактично являє собою перше в українській історіографії узагальнююче дослідження, цілком присвячене історії українських земель у складі Золотої Орди. Зазначимо, що навіть і на сьогодні під тиском панславістських настроїв даний напрям історичних досліджень знаходиться лише на фазі становлення. Зазвичай багато радянських, а за ними деякі сучасні українські історики намагаються представити монгольський період в історії Євразії як страшне лихо, що призвело немовби до деградації середньовічних цивілізацій. Проте дисертант, попри пануючи стереотипи, зумів довести протилежне і показав, що на заході Монгольської імперії відбувалися ті процеси, що сприяли становленню українського, кримсько-татарського, молдавського етносів і наклали значний відбиток на формування традицій населення Північного Причорномор'я більш пізнього часу. Представлена до захисту дисертаційна робота підсумовує наукові пошуки останніх років не лише дисертанта, а й істориків колишнього Радянського Союзу за останні 25 років. На завершення такого дослідження в Україні вже давно чекали. Його введення до наукового

обігу у подальшому сприятиме розвитку досліджень з історії Золотої Орди в Україні, яких, на жаль, у нас ще й досі небагато.

Отже наукова новизна представленої до захисту дисертації полягає в тому, що вперше на основі опрацювання джерельного матеріалу та ґрунтовного історіографічного доробку з минулого золотоординської цивілізації відтворено процеси становлення, модернізації й падіння влади Джучидів у Північному Причорномор'ї протягом 1221–1399 рр.

Вважаю, що хронологічні межі дослідження — 1221–1399 рр. — є цілком обґрунтованими, бо повністю охоплюють процес становлення та розвитку політичної влади Джучидів у Північному Причорномор'ї. Так, цілком можна погодитись з нижньою хронологічною межею — 1221 р., бо тоді за наказом Чингізхана, під час завоювання монголами Хорезму, нойони Джебе й Субудей зі своїм військом вирушили в рейд на Захід і досягти Криму й Південної Русі. Що стосується верхньої хронологічної межі роботи, то вона цілком співпадає з датою надання останнім легітимним ханом єдиного Улусу Джучи Токтамишем правителю Великого князівства Литовського Вітовтову в 1398–1399 рр. ярлика, згідно з яким Золота Орда поступалася на користь Литви своїми західними володіннями, а також битвою на р. Ворскла, після чого держави Джучидів фактично втратила свої володіння на Заході. .

Дисертаційна праця має аргументовану та продуману структуру, частини якої логічно поєднані між собою. Основний обсяг дисертації складається зі вступу, п'яти розділів і висновків, списку використаних джерел та літератури (529 позицій). Загальний обсяг роботи — 411 с.

У вступі чітко сформульовані предмет і об'єкт дослідження, мета та завдання, поставлені в рамках визначеної мети дисертації; детально обґрунтована актуальність та наукова новизна теми дисертації, практичне значення, географічні та хронологічні межі дослідження.

Робота має п'ять розділів.

Перший розділ відображає історіографію найактуальніших питань, критику джерел, , а також методологію.

Автор дисертації доволі грамотно охарактеризував головні тенденції розвитку історичних оцінок предмета дослідження. Скажемо так, у першому підрозділі першого розділу доволі детально простежено еволюцію поглядів дослідників XIX - початку XXI ст. про місце та роль північнопричорноморських територій у розвитку Монгольської імперії. Так, згадано дослідження Б. Владимирцова, В. Бартольда, А. Якубовського, Б. Спулера, М. Сафаргалієва, Г. Федорова-Давидова, Ю. Шамілогло, А. Григор'єва, В. Єгорова, В. Трепавлова, С. Закирова, О. Головка, І. Вашарі, М. Веселовського, І. Миргалієва, Р. Почекаєва, Ю. Варваровського, А. Порсіна, Я. Пилипчука та багатьох інших істориків. Автор дисертації також звернув увагу на останні успіхи археологів у вивченні золотоординських пам'яток, але цей напрям досліджень тільки починає розвиватись.

З огляду на це можна сказати, що дисертант залучив дані не лише письмових джерел, а й результати недавніх археологічних розкопок (правда – не всіх). Це є значним кроком уперед у порівнянні з попередниками. Важливим стало і залучення результатів досліджень нумізматичного характеру.

Що ж стосується письмових джерел, то до їх використання дисертант підійшов досить традиційно. Так, ним були активно використані переклади творів арабомо- та фарсомовних авторів у перекладах В. Г. Тизенгаузена. Окрім того, були використані ярлики ханів, жалувані грамоти представникам нобілітету, торговельні договори з Венецією і Генуєю, листи й договори з іноземними правителями, акти каанів, фрагменти Яси Чингізхана. Були також залучені хроніки: монгольська „Таємна історія”, руські літописи, китайська „Юань-ші” тощо. Проте можна цілком погодитись з думкою дисертанта, що всі згадані джерела дозволяють лише фрагментарно реконструювати окремі сторінки золотоординської історії.

Методологія, використана у книзі, свідчить про глибоке розуміння шляхів поставлених перед собою завдань. Радую те, що дисертацію написано не з позицій марксистського формаційного, а більш сучасного цивілізаційного підходів. Хоча рудименти старих поглядів та невдале вживання сучасної термінології іноді трапляються, але це є окремим предметом розгляду даного відгуку.

У другому розділі «Агресія Монгольської імперії в Європі та формування західних володінь Улусу Джучи» з більш сучасних позицій висвітлено історію завоювань монголів, що торкнулися території сучасної України. Дуже позитивним моментом цього є те, що показано етапність даного процесу. Ця тема вже двісті років є предметом досліджень істориків. І здається, зробити новий внесок в її розробку практично неможливо. Проте дисертант зумів подивитись на загальновідомі факти з інших позицій. Так, він, на відміну від істориків радянського періоду, наголосив, що причиною перемог монголів над народами Східної Європи були не лише так звані „феодальні війни руських князів за спадщину”, а й те, що монголи активно використовували військовий, людський та економічний потенціал вже підкорених народів. Важливо також, що дисертант виділив етапність у завоюванні українських земель монголами – спочатку було підкорену всю Лівобережну Україну і лише після того монголи почали просуватися на Правобережжя. Дисертант також зосередив увагу на подіях так званого „Другого Західного походу” 1256–1265 рр., про який мало хто з дослідників згадує. Цікавим є спостереження дисертанта, що саме внаслідок Другого Західного походу почалося формування улусу Ногая. Дисертант намагається довести, що наприкінці XIII ст. за часів Ногая західні володіння Улусу Джучи фактично стали тимчасово незалежними від влади Великого хана монголів, який вже сидів у Пекіні. Але, як показав дисертант, на заході Монгольської імперії після дестабілізації почався процес оновлення і спокою майже на 100 років.

Саме аналізу подій з кінця XIII по кінець XIV ст. і присвячено третій розділ дисертації. Можна цілком погодитись з дисертантом, що це був період стабілізації в Улусі Джучи, в тому числі і на західних територіях. Безперечно, це вже почалось за часів правління золотоординського хана Токти. Але, як справедливо зазначив дисертант, найбільшим реформатором в Золотій Орді був хан Узбек, який не тільки зробив іслам державною релігією, а й здійснив заходи по зміцненню центральної влади. І тому логічним виглядає спостереження дисертанта, згідно з яким успіху внутрішніх реформ дозволили хану Узбеку зміцнити позиції Золотої Орди на західним кордонах та навіть повернути втрачені раніше території. Проте, як слушно підмітив

автор дисертації, це вже не могло запобігти виходу західних територій зі складу Золотої Орди.

У четвертому розділі знову відзначається певна циклічність у розвитку Золотої Орди, що призвело наприкінці XIV ст. до нових заколотів та другої громадянської війни, активними учасниками якої були темник Мамай і джучид Токтамиш. І як це завжди буває, внутрішні скрути намагалися використати на свою користь сусіди. У цьому випадку цю роль взяв на себе правитель із земель Чагатаїдів Тамерлан (Тимур). Але ще після Синьоводської битви в 1362 р. значна частина Правобережної України вийшла зі складу Золотої Орди і стала невід'ємною частиною Великого князівства Литовського. Тому можна цілком погодитись з думкою дисертанта, що все це стало наслідком деструктивних процесів, бо відсутність міцних удільних Чингізидів на заході держави призвела до того, що тут територія імперії розпалася на малі улуси. І цілком слушним виглядає спостереження автора дисертації, згідно з яким Золота Орда змогла подолати майже усі труднощі завдяки реформам, які проводив хан Тохтамиш. Проте це не дало можливості повернути західні території до складу Золотої Орди. Тому можна цілком погодитись з думкою дисертанта, що надання Токтамишем, як останнім легітимним золотоординським правителем, ярлика Вітовту фактично узаконювало литовські завоювання.

П'ятий розділ, мабуть, є центральним у дисертації, бо в ньому акцентовано увагу на внутрішньому устрої західних володінь Улусу Джучи, характері влади, реконструйовано адміністративно-територіальний поділ, показано модель і специфіку господарства кочовиків на українських теренах, визначено причини, що призвели до урбанізаційної політики Джучидів у степах, реконструйовано містобудівні процеси ординців. Одним із вагоміших досягнень в дисертації є спроба дуже докладної реконструкції улусної системи, що склалася на західних територіях Золотої Орди. На мою думку, це зроблено вперше і досить вдало. Дисертант також довів, що система управління в Золотій Орді спочатку наслідувала далекосхідні традиції уйгурів, а згодом Джучиди перейшли на середньоазійську модель. І можна повністю підтримати тезу дисертанта, що вже при перших Джучидах почалось економічне відродження у степах Північного

Причорномор'я, де мирно співіснували два господарських типи: землеробський осілий і скотарський кочовий та напівкочовий. Правильно дисертант також відзначив, що розвитку економіки у регіоні також сприяло відновлення північного відгалудження так званого Великого Шовкового шляху, який при монголах доходив до країн Центральної Європи. На прикладі існування міст у Північному Причорномор'ї дисертант довів, що золотоординське суспільство досить швидко досягло рівня цивілізації. Проте, як зазначив дисертант, правителям Золотої Орди так і не вдалося вирішити питання самозабезпечення міст, бо вони залежали від постачання необхідних ресурсів з осілих регіонів. І тому, на думку дисертанта, усі степові міста після захоплення Литвою Поділля, Київщини й Чернігівщини почали занепадати. Проте на цей рахунок існують й інші точки зору.

Велике значення мають загальні висновки по дисертації, що відповідають поставленим у Вступі завданням. Можна цілком підтримати наступні положення:

- завоювання території України монголами мало кілька етапів протягом 1222–1224 рр. та 1236–1242 рр.;
- інвазії в Європі, здійснені силами Улусу Джучи в 1245–1265 рр. становили частину єдиного плану «Другого Західного походу»;
- війна між Ногаєм і Токтою наприкінці XIII ст. стала першим внутрішнім конфліктом в Улусі Джучи;
- головною метою проведених Токтою й Узбеком реформ було подолання удільності Чингізидів, що обумовлювало сепаратизм на околицях держави;
- політичні зміни часів «Великої зам'ятні» наприкінці XIV ст. призвели до територіальних втрат Золотої Орди на Заході;
- територія України вже після 1362 р. опинилася у складі двох держав – Золотої Орди і Великого князівства Литовського, що надалі обумовило особливості подальшого розвитку означених територій;
- внутрішні реформи хана Тохтамиша не врятували Золоту Орду від розгрому з боку Тамерлана;

Велике значення має головний висновок по дисертації щодо особливостей розвитку українських територій: „На означеному етапі золотоординської історії було започатковано цілий ряд тенденцій і процесів,

які знайшли своє продовження у наступні періоди. Пов'язані з економікою і торгівлею, містобудуванням і демографією, соціальними відносинами, політикою та культурою, вони переломлені через цивілізаційний контекст середньовіччя, епоху нового часу та новітньої доби, рельєфно проявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і сьогодні". З цим важко не погодитись.

Проте в дисертаційному дослідженні є положення, що викликають певні заперечення та потребують додаткової аргументації:

1) Історіографію в першому розділі було б краще подавати за напрямками досліджень – наприклад, 1.1. дослідження з історії Русі; 1.2. монголістичні студії; 1.3 роботи археологів, тощо;

2) У першому розділі письмові джерела було б краще подати за мовною ознакою;

3) На стор. 79–80 дисертант підтримує думку дослідників, які вважають, що монголи при штурмі застосовували гармати. Хіба це було можливе у XIII ст.?

4) На стор. 80, де йдеться про Чорних клобуків, дисертант зазначає: «руські кочовики на Лівобережжі навряд залишилися б після знищення 1239 року». Зазначимо, що згадані тюркські групи Лівобережжя вже були асимільовані слов'янами за кілька десятиліть до монгольської інвазії. Остання згадка про них міститься в Іпатіївському під 1185 р., де ще фігурують «Коуї Чернігівські», які брали участь у поході новгород-сіверського князя Ігоря. Після того давньоруські літописи вже не згадують торків Лівобережної Русі;

5) На стор. 112 у другому розділі є такий вислів дисертанта: «Не треба забувати, що для більшості кочівників, у першу чергу феодалів, саме військова здобич була головним джерелом прибутку за часів Чингізхана і Угедея». На стор. 171 також згадані «степові феодали», а на стор. 217 – «феоди ординської знаті». Виникає питання: чи можна називати представників кочової аристократії «феодалами», а залежні від них території «феодами»?;

6) На стор. 244 третього розділу, посилаючись на текст Нізам ад-Діна Шамі, дисертант зазначає: «З опису цих подій видно, що Тамерлану вдалося обійти противника і притиснути його до Волги. Причому широта річки була

настільки великою, що джерело зве її морем». Зазначимо, що це наслідки недосконалісті перекладу з середньовічної перської мови, в якій термін «дарйа» позначав одночасно і море, і велику ріку;

7) На стор. 346–351 п'ятого розділу серед переліку золотоординських міст України немає згадки про велике придніпровське поселення Мамай-Сурка, де проживало переважно християнське населення»;

8) На стор. 357 у висновках є такий вираз: «Виникнення феномена кочового міста насамперед пов'язане з природними умовами життя в степу та появою серед кочового населення стаціонарних поселень.» А може краще написати – «виникнення феномена степового міста...»?

Проте висловлені зауваження мають здебільше уточнюючий, рекомендаційний характер і суттєво не впливають на загальну оцінку представленої дисертаційної праці як самостійного, кваліфікованого та завершеного дослідження, для якого характерні: наукова новизна, структурна єдність, вагомість обраної проблематики, успішне вирішення наукових завдань, чіткість та аргументованість у викладенні матеріалу, переконливість при доказі запропонованих ідей. Необхідно акцентувати увагу на тому, що дана дисертація є першим узагальнюючим дослідженням за означеною темою, що було виконане на міждисциплінарному рівні.

Матеріали дисертації можуть використовуватися при написанні узагальнюючих наукових праць та підручників з історії України і Сходу, а також при викладанні нормативних і спеціалізованих університетських курсів. Основні положення дисертації викладено в 30 публікаціях, 27 з яких уміщено у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а також у 2 одноосібних монографіях та 4 колективних монографіях. Основні положення дисертації пройшли апробацію на всеукраїнських та міжнародних конференціях в Киргизії, Росії, Литві, Польщі.

Автореферат ідентично відображує зміст і основні положення рецензованої дисертації.

За рівнем опрацювання наукової проблеми та можливостям подальшого теоретичного й практичного застосування дослідження відповідає п. 10 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і

присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», а його автор, Черкас Борис Володимирович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю: 07.00.02 — Всесвітня історія.

Офіційний опонент

Завідувач відділу Євразійського степу

Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського

НАН України,

професор,

доктор історичних наук

Бубенок О. Б.